

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

ललित गद्याच्या विकासाचा एक नवा रस्ता म्हणाजे प्रवासवर्णने. एकेकाळी प्रवासवर्णने वस्तुनिष्ठ होती. नारेबहाब्येच्या श्रद्धिपूरवर्णनापासून मराठी प्रवासवर्णने मिळतात. नामदेवादिकानी तोर्यायात्रेच्या निमित्ताने केलेली तोर्यावळी, पानपताहून परतलेल्या माणासांनी केलेले आत्मपर लिखाण हे आपले एतद्विषयक पूर्वसंचित. इंग्रजी अमदानीत प्रवासवर्णने म्हणाजे पुष्कळदा माहितीपर ग्रंथ असत.

१९४० पर्यन्त प्रवासवर्णनपर लेखानाला कलात्मकतेचा स्पर्श झालेला नव्हता. यापूर्वीची प्रवासवर्णने म्हणाजे केवळ वृत्तांत लेखन असे " तो केवळ स्थलवाचक असत. पूर्वी प्रवासातील भूगोलाला आणि पाहिलेल्या गोष्टींची माहिती देण्याला महत्त्व असे. पाहणारी व्यक्ती गौण असे आता प्रवासातील " मी " हा घटक केंद्रस्थानी आला. त्याच्या व्यक्तोमत्त्वाच्या रंगात प्रवासवर्णन न्हाऊन निधू लागले, एकच देश, प्रदेश, गाव, शहर अनेकानी पाहिले तरी प्रत्येकाची दृष्टी स्वतंत्रा असते. ही दृष्टी त्या त्या व्यक्तोमत्त्वातील विविधा पैलूमुळे या संदर्भात डॉ. सुधीर रसाळ याचे विधान बोलके आहे " प्रवासवर्णनपर या लेखनात भौगोलिक, सामाजिक किंवा सांस्कृतिक माहिती तटस्थापणे, वस्तुनिष्ठपणे, दिली जात नाही. प्रदेश " वर्णन " किंवा प्रदेश-परिचय हा इथे हेतूच असत नाही. एका विशिष्ट भौगोलिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचा संदर्भ असलेला लेखक एका अनोळखी, भौगोलिक आणि सांस्कृतिक वातावरणात वावरत असतो. आपल्या संस्कृतीमध्ये आणि प्रदेशामध्ये जगताना त्याला जे अनुभव येत असतात त्यातून त्याची अनुभव घेण्याची एक विशिष्ट पध्दती निश्चित झालेली असते. या अनुभव स्वीकारपध्दतीने तो जेव्हा नवे नवे अनुभव घेऊ लागतो तेव्हा या नव्या अनुभवांना एक अर्धपूर्णता लाभत जाते. त्याची अनुभव -

स्वोकारपध्दती या नवानुभावाना अर्थापूर्णाता मिळवून त्याची एक संघटना घडवीत असते. प्रवासवर्णन पर लेखान म्हणाजे अशा प्रकारे संघटित झालेल्या नवप्रदेशसंबंध अनुभावांचो अभिव्यक्ती असे आपणास म्हणाता येईल.^१

प्रवास हा आनंदासाठी नवेनवे अनुभाव मिळविण्यासाठी असतो. अशाही दृष्टीमुळे प्रवास करावेत अशी उर्मी वाढीला लागली, विशेष म्हणाजे प्रवासाचा हेतू बदलल्यावर प्रवासवर्णनाचे रूपही बदलण्याची प्रक्रीया हळूहळू त्या काळात सुरू झाली. प्रवासांमुळे वेगवेगळ्या ठिकाणी फिरल्यामुळे वेगवेगळ्या परिस्थितीतली माणसं बघून स्वतःकडे आणि इतरांकडे बघण्याची दृष्टी अधिक समजूतदार बनते हे एक कधी कधी अनपेक्षितपणे स्वतःची देखील ओळख अधिक जवळून पटते.

" काणोकरासारख्या लेखाकामुळे ज्या लेखनप्रकाराला नवे वळण मिळाले त्या प्रकारात आता इतके लेखाक झाले की वाचकाला धारबसल्या जगातील सा-या जीवन श्रध्दाचे दर्शन घडते . शिवाय पाहणारी व दर्शन घडविणारी माणसे नाना - मताची , नाना वृत्तीची, त्यामुळे हा साहित्य प्रकार अनेकरंगी इंद्रधनुष्यासारखा झाला आहे." ^२ प्रा. अनंत काणोरांच्या प्रवासवर्णनाने हे नवे भान निर्माण केले. काणोकरांनी ललित वाङ्मय प्रकार म्हणून प्रवास वर्णन लेखानाला प्रतिष्ठा मिळवून दिली.

या लघुप्रबंधाकेतून अनंत काणोकरांच्या " डाडक कोरतात आकाश " व " निळे डोंगर तांबडी माती " या दोन प्रवासवर्णनांचा अभ्यास केला आहे.

अनंत काणोकरांच्या प्रवासवर्णनाचा अभ्यास करण्यापूर्वी पहिल्या प्रकरणात प्रवासवर्णनाचे स्वरूप आणि विकास याचा विचार केला आहे. प्रवासवर्णन हे प्रवास , प्रदेश व प्रवासी या घट्टेकानी मिळून बनत असते. त्यात प्रवासी हा महत्त्वाचा घटक असतो. प्रवास वर्णनात तो प्रवास कुणाले केला यालाही महत्त्व असते, हे प्रवासवर्णनाच्या स्वरूपात पाहिले तर आजच्या प्रवासवर्णनाच्या स्वरूपाचा विकास कस-कसा झाला हे त्या त्या कालखंडातील प्रथातयशा प्रवासवर्णनकाराच्या महत्त्वपूर्ण कलाकृती आणि त्यांचे विशेष याचाही विचार या प्रकरणात केला आहे.

यानंतर दुस-या प्रकरणात अनंत काणोकरांच्या प्रवासवर्णनातून सतत

जाणावणा-या " मो " त्वा " ची वाड्. मयीन जडणाघाडणा कसकशी होत गेली याचे बालपणा, शिक्षणा, संस्कार, साहित्याची आवड , प्रवासाची हौस नाट्यमन्वंतराचे सभासद या सा-यातून आढावा घेतला आहे. शेवटी अनंत काणोकरांचे प्रवास लेखान , त्यांना श्रेष्ठ प्रवासवर्णनकार म्हणून मिळालेला मान, एकूण मराठी प्रवासवर्णनातील त्यांचे स्थान या सा-याचा साक्षीपणे विचार केला आहे.

काणोकरांच्या " डाडक कोरतात आकशा " व निळे डोंगर तांबडी माती " या दोन पुस्तकांचा अभ्यास अनुक्रमे तिस-या व चौथ्या प्रकरणातून सविस्तर केला आहे. या दोन्ही पुस्तकातील सांस्कृतिक, आध्यात्मिक, ऐतिहासिक , धार्मिक संस्काराच्या अनुभावाचे स्वरूप वेगळे असल्यामुळे त्यांचा वेगवेगळ्या प्रकरणातून विचार केला आहे, पैकी तिस-या प्रकरणात अमेरिकेबद्दलची कल्पना , अमेरिकेतील निसर्ग, राजकीय परिस्थिती, चित्रकला, करमणूक ^{अमेरिकेतील स्थान} याचा उहापोह केला आहे.

चौथ्या प्रकरणात " निळे डोंगर तांबडी माती " चा अभ्यास करताना काणोकरांचे प्रवासानुभव , दक्षिण भारतातील चित्रा, शिल्प, मंदिर, स्थल परिसर इ. विषयाची शाब्दिकी , धार्मानुभव, इतिहास, संस्कृति आणि समाज जीवन या सर्वातून काणोकरांचे समृद्ध व्यक्तिमत्त्वाचा अविष्कार असा विचार केला आहे.

पाचव्या प्रकरणात चारही प्रकरणांचा आढावा घेतला आहे.

काणोकरांची प्रवासचित्रे बोलून चालून धावती, पळती प्रवासचित्रे आहेत. त्यांना प्रवास लेखनाचे किंवा निबंधाचे स्वरूप देण्याचा प्रयत्न काणोकरांनी कोठेच केलेला नाही. एका रसिक, जिज्ञासू, निसर्ग व माणूस ह्यात सारख्याच रंगलेल्या सुसंस्कृत मनावर धावत्या प्रवासात जे विविधा संस्कार उमटले त्याची सहजचित्रे आहेत.

या प्रवास चित्रामधून वेगवेगळ्या स्थालांची व त्या स्थालांशी संलग्न असलेल्या नानाविधा स्वरूपाच्या व्यक्तींची जशी चित्रे डोळ्यापुढे येतात तसेच त्यापेक्षा अधिक स्वच्छपणे काणोकरांचे चित्र डोळ्यापुढे येते.

या दोन पुस्तकांचा अभ्यास केल्यानंतर मराठीतील प्रवासवर्णन लेखनाला विलक्षण ताजेपणा - कलात्मक सौंदर्य प्राप्त झाले.

प्रकरण पाचवे

सं द र्भा ग्रंथा

- १) सुधीर रसाळ - शिबाराणीच्या शोध्यात,
"सत्यकथा "
वर्षा रकोणचाळीस, अंक पहिला,
नोव्हें., १९७१. पृ. ३,४
- २) - आलोचना,
एप्रिल १९६७, पृ. ४३